

e-ISSN 3060-5059

DOI: 10.67227

IJTIMOYIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in
Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 8

2026

Founded in 2024

publishscience.uz

publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

O‘ZBEK QAHRAMONLIK EPOSIDA AYOL OBRAZINING IJTIMOILASHTIRUVCHI VA “AKS IDEAL” FUNKSIYALARI

Shamsiddinova Sadoqatxon

Qo‘qon universiteti, tayanch doktorant.

e-mail: sadoqatxon043@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-9804-9522>

Annotatsiya.

Maqolada “Alpomish” va “Rustamxon” dostonlaridagi ijobiy ayol obrazlari hamda salbiy “maston” obrazlarining tarbiyaviy funksiyalari tahlil qilinadi. Tadqiqot obyekti sifatida Ximchaoyim, Qaldirg‘och, Tovka, jamoaviy qirq kaniz obrazi, shuningdek, Momagul maston va Surxayil maston obrazlari olingan. Tadqiqotda sadoqatli yordamchi ayol obrazlarining yetakchi vazifasi ijtimoiylashtiruvchi funksiya ekanligi asoslanadi: ular axloqiy tajribani oila doirasidan tashqaridagi munosabatlarga — xizmat, jamoat boshqaruvi, savdodagi halollik, millatlararo muomala va jamoaviy hamdardlik sohalariga ko‘chiradi. Salbiy maston obrazlari esa “aks ideal” vazifasini bajarib, tuhmat, hasad, o‘ch, zo‘ravonlik va riyoni tanib olish mumkin bo‘lgan qiyofalarda namoyon etadi. Ijobiy va salbiy obrazlarning qutblanishi xalq pedagogikasining axloqiy baholash mexanizmi sifatida talqin qilinadi. Maqolada, shuningdek, materialning axloqiy chegaralari qayd etilib, tobelik munosabatlari sharoitida shakllangan sadoqat namunalari zamonaviy tarbiyaga bevosita ko‘chirish emas, balki ularni tanqidiy jihatdan ramkalash zarurligi asoslanadi. Tadqiqot natijalari jadval shaklida umumlashtirilgan.

Kalit so‘zlar: qahramonlik eposi, ayol obrazi, sadoqatli yordamchi, maston obrazi, aks ideal, ijtimoiylashtirish, xalq pedagogikasi, axloqiy baho mezon, tanqidiy ramkalash.

СОЦИАЛИЗИРУЮЩАЯ ФУНКЦИЯ И ФУНКЦИЯ «АНТИ-ИДЕАЛА» ЖЕНСКОГО ОБРАЗА В УЗБЕКСКОМ ГЕРОИЧЕСКОМ ЭПОСЕ

Шамсиддинова Садокатхон

Кокандский университет, базовый докторант.

Аннотация.

В статье анализируются воспитательные функции положительных женских образов и отрицательных образов «мастон» в дастанах «Алпомиш» и «Рустамхон». Объектами исследования являются образы Химчаойим, Калдиргоч, Товки, коллективный образ сорока служанок, а также образы Момагул мастон и Сурхайил мастон. Обосновывается, что ведущей функцией образов преданных женщин-помощниц является социализирующая функция: они переносят нравственный опыт за пределы семейных отношений в такие сферы, как служение, общественное управление, честность в торговле, межэтническое взаимодействие и коллективное сопереживание. Отрицательные образы мастон выполняют функцию «анти-идеала», воплощая в узнаваемой форме клевету, зависть, месть, насилие и лицемерие. Противопоставление положительных и отрицательных образов рассматривается как механизм нравственной оценки в народной педагогике. В статье также обозначаются этические границы исследуемого материала и обосновывается необходимость не прямого переноса в современное воспитание моделей преданности, сформировавшихся в условиях отношений подчинения, а их критического осмысления и контекстуализации. Результаты исследования обобщены в табличной форме.

Ключевые слова: героический эпос, женский образ, преданная помощница, образ мастон, анти-идеал, социализация, народная педагогика, критерий нравственной оценки, критическое осмысление.

THE SOCIALIZING AND “COUNTER-IDEAL” FUNCTIONS OF FEMALE CHARACTERS IN THE UZBEK HEROIC EPIC

Shamsiddinova Sadoqatxon

Kokand University, PhD Student.

Abstract.

The article analyzes the educational functions of positive female characters and negative *maston* figures in the epics *Alpomish* and *Rustamkhan*. The study focuses on the characters of Khimchaoyim, Qaldirgoch, Tovka, the collective image of the forty maidservants, as well as Momagul Maston and Surkhayil Maston. It argues that the primary function of loyal female helpers is socialization: they extend moral experience

beyond the family sphere into such domains as service, community governance, honesty in trade, interethnic relations, and collective empathy. Negative *maston* figures, in contrast, perform the function of a “counter-ideal” by embodying recognizable forms of slander, envy, revenge, violence, and hypocrisy. The polarization of positive and negative characters is interpreted as a mechanism of moral evaluation in folk pedagogy. The article also addresses the ethical limitations of the material and argues that models of loyalty formed within relationships of subordination should not be transferred directly into contemporary education but should instead be critically framed and contextualized. The findings are summarized in tabular form.

Keywords: heroic epic, female character, loyal helper, *maston* figure, counter-ideal, socialization, folk pedagogy, moral evaluation criterion, critical framing.

Kirish. Og‘zaki xalq ijodi milliy tafakkur, axloqiy qadriyatlar va ijtimoiy tajribani avloddan avlodga yetkazuvchi muhim ma’naviy manbalardan biridir. Ayniqsa, qahramonlik eposlari xalqning tarixiy xotirasi, dunyoqarashi, ezigulik va yovuzlik haqidagi tasavvurlari, insonning jamiyat va oila oldidagi mas’uliyati kabi muhim tushunchalarni badiiy obrazlar orqali ifodalashi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan o‘zbek qahramonlik eposi nafaqat badiiy-estetik hodisa, balki xalqning axloqiy-ijtimoiy tajribasini mujassamlashtirgan tarbiyaviy manba sifatida ham namoyon bo‘ladi. Undagi personajlar tizimi orqali sadoqat, jasorat, adolat, hamjihatlik, insonparvarlik kabi fazilatlar ulug‘lanishi bilan bir qatorda, hasad, tuhmat, xiyonat, o‘ch, zo‘ravonlik va riyo kabi illatlar qoralanadi.

O‘zbek qahramonlik eposida ayol obrazlari personajlar tizimining muhim tarkibiy qismlaridan biri bo‘lib, ular syujet rivoji, qahramonning ma’naviy shakllanishi va axloqiy tanlovlarini yoritishda muhim vazifa bajaradi. Folklorshunoslikda ayol obrazlari ko‘proq ona, vafodor yor va bosh qahramonga hamroh bo‘luvchi personajlar doirasida talqin qilingan. V. M. Jirmunskiy, H. T. Zarifov, T. Mirzayev singari olimlarning tadqiqotlarida o‘zbek qahramonlik eposining obrazlar tizimi, syujet-kompozitsion xususiyatlari va epik an’analar masalalari keng yoritilgan. Biroq eposdagi ikkinchi darajali ayol obrazlarining mustaqil axloqiy va tarbiyaviy funksiyasi, xususan, ularning jamiyatdagi xulq-atvor modellarini shakllantirishdagi o‘rni yetarlicha tizimli o‘rganilmagan.

Mazkur masala, ayniqsa, “Alpomish” va “Rustamxon” dostonlaridagi sadoqatli yordamchi ayol obrazlari hamda salbiy “maston” obrazlarini qiyosiy tahlil qilishda yaqqol namoyon bo‘ladi. Ximchaoyim, Qaldirg‘och, Tovka, qirq kaniz kabi obrazlar o‘zlarining amaliy harakatlari orqali sadoqat, jasorat, adolat, hamdardlik, oilaviy mas’uliyat va jamoaviy birdamlik kabi qadriyatlarni namoyon etadi. Ularning funksiyasi faqat bosh qahramonga yordam berish bilan chegaralanmaydi, balki axloqiy tajribani oila doirasidan tashqaridagi xizmat, jamoat munosabatlari, savdo, turli guruhlar o‘rtasidagi muloqot va o‘zaro yordam kabi ijtimoiy munosabatlarga kengaytiradi. Shu ma’noda mazkur obrazlarni ijtimoiylashtiruvchi funksiyaga ega personajlar sifatida baholash mumkin. Bunga qarama-qarshi ravishda, Momagul maston va Surxayil maston obrazlari salbiy xulq-atvorning badiiy modeli sifatida namoyon bo‘ladi. Momagul mastonning tuhmat, fitna va manfaatparastlikka asoslangan faoliyati, Surxayil mastonning esa o‘ch, majburlash, zo‘ravonlik va riyoga tayanadigan xatti-harakatlari orqali dostonlarda nomaqbul axloqiy me’yorlar konkret obrazda gavdalandiriladi. Shu sababli ularni oddiy “salbiy personaj” sifatida emas, balki yosh avlod uchun rad etilishi lozim bo‘lgan xulq-atvor chegaralarini ko‘rsatuvchi “aks ideal” obrazlar sifatida talqin qilish ilmiy jihatdan muhimdir.

Muammoning yana bir muhim jihati shundaki, ijobiy va salbiy ayol obrazlari dostonlarda alohida-alohida emas, balki o‘zaro qarama-qarshilik va qutblanish asosida badiiy ma’no hosil qiladi. Sadoqat va xiyonat, adolat va fitna, hamdardlik va zo‘ravonlik, fidoyilik va manfaatparastlik kabi qarama-qarshi tushunchalar obrazlar tizimi orqali konkretlashtiriladi. Natijada axloqiy baho o‘quvchi yoki tinglovchiga tayyor hukm shaklida emas, balki ijobiy va salbiy xatti-harakatlarni qiyoslash orqali anglatiladi. Bunday qutblanish xalq pedagogikasining axloqiy baholash mexanizmlaridan biri sifatida namoyon bo‘lib, fazilat mohiyatini uning ziddiyati orqali yanada aniqroq idrok etishga imkon beradi.

Shu bilan birga, dostonlardagi ayol obrazlarini zamonaviy tarbiyaviy jarayonga tatbiq etishda ularning tarixiy-ijtimoiy kontekstini hisobga olish zarur. Ximchaoyim, Suqsur kaniz va qirq kaniz kabi obrazlarda namoyon bo‘ladigan sadoqat ayrim hollarda tarixiy tobelik munosabatlari sharoitida shakllangan. Shuning uchun ularni zamonaviy tarbiya uchun bevosita namuna sifatida emas, balki tanqidiy talqin va tarixiy kontekst asosida o‘rganish maqsadga muvofiqdir. Bunda sadoqat tushunchasini shaxsning erkin axloqiy tanlovi, insonparvarlik va o‘zaro yordam kabi universal qadriyatlardan ajratmaslik muhimdir. Xuddi shuningdek, “maston” obrazlarini ham yosh yoki jins bilan bog‘liq umumlashmalarga aylantirmasdan, ularning badiiy-folklor an‘anasi doirasidagi funksiyasi asosida talqin qilish lozim.

ADABIYOTLAR TAHLILI

O‘zbek qahramonlik eposida ayol obrazlarining badiiy va ijtimoiy funksiyalarini o‘rganish, avvalo, xalq eposining obrazlar tizimi, janriy tabiati va an’anaviy syujet-motivlari haqidagi fundamental folklorshunoslik qarashlariga tayanadi. V. M. Jirmunskiy va H. T. Zarifovning o‘zbek xalq qahramonlik eposiga bag‘ishlangan tadqiqoti bu boradagi asosiy nazariy manbalardan biri hisoblanadi. Mualliflar o‘zbek epik an‘analarini qiyosiy-tarixiy nuqtayi nazardan o‘rganib, qahramonlik eposining personajlar tizimi, epik syujetlarning shakllanishi, qahramon va uning atrofidagi obrazlarning funksional munosabatlarini yoritadilar [7; 35–58-b.]. Mazkur yondashuv ayol obrazlarini faqat bosh qahramonning yordamchisi yoki epizodik personaji sifatida emas, balki epik harakatning muayyan funksional bo‘g‘ini sifatida ko‘rish imkonini beradi. Ayniqsa, “Alpomish” kabi eposlarda qahramonning ijtimoiy mavqeyi, oilaviy munosabatlari, el-jamoa bilan aloqalari va axloqiy tanlovlari bir-biridan ajralmagan holda tasvirlanishi ayol personajlarning ham syujet va qadriyatlar tizimidagi o‘rnini kengroq talqin qilishni talab etadi.

V. M. Jirmunskiyning “Народный героический эпос” asarida qahramonlik eposining umumiy poetik va tipologik xususiyatlari qiyosiy-tarixiy asosda tadqiq etiladi. Olim epik qahramonning shakllanishi, qahramonlik motivlari, an’anaviy obrazlar va ularning turli xalqlar epik merosidagi o’xshash hamda farqli jihatlariga e’tibor qaratadi [6; 23–45-b.]. Ushbu nazariy qarashlar maqoladagi ayol obrazlarini tipologik jihatdan guruhlash uchun muhim metodologik asos yaratadi. Chunki Ximchaoyim, Qaldirg’och, Tovka va qirq kaniz kabi obrazlarni faqat individual xarakterlar sifatida emas, balki xalq eposida shakllangan muayyan personaj tiplarining milliy ko’rinishi sifatida o’rganish mumkin. Shu bilan birga, Momagul maston va Surxayil maston obrazlarining o’xshash funksional tabiati ham epik tipologiya nuqtayi nazaridan izohlanadi.

T. Mirzayevning “Alpomish” dostonining o’zbek variantlariga bag’ishlangan tadqiqoti dostonning variantlilik xususiyatlarini, uning o’zbek folkloridagi o’rnini va epik an’ananing turli ko’rinishlarda saqlanishini tushunishda muhim ahamiyatga ega [11; 7–24-b.]. Variantlilik masalasi ayol obrazlarini tadqiq etishda, ayniqsa, muhimdir, chunki obrazning ayrim funksiyalari, epizodlari yoki tavsiflari turli variantlarda o’zgarishi mumkin. Shu sababli Qaldirg’och, Tovka, Suqsur kaniz, qirq kaniz va Surxayil maston obrazlariga baho berishda ularning muayyan variantdagi matni asosiy manba sifatida olinishi, umumlashtirish esa boshqa variantlar bilan qiyoslanganda ehtiyotkorlik bilan amalga oshirilishi lozim. Bu metodologik prinsip maqolada obraz funksiyasini matnning konkret epik sharoitidan ajratib yubormaslik imkonini beradi.

Ayol obrazlarining funksional tabiatini tushuntirishda V. Ya. Proppning folklor personajlari haqidagi nazariyasi alohida ahamiyatga ega. “Морфология сказки” asarida olim personajlarni ularning individual xarakteridan ko’ra syujetda bajaradigan vazifalari asosida tahlil qilish zarurligini ilgari suradi. Asarning “Действующие лица”ga oid qismi va personajlar funksiyalarining taqsimlanishi 88-betdan boshlanadi [13; 88–96-b.]. Proppning mazkur konsepsiyasi asosida yordamchi, zararkunanda, qahramon va boshqa funksional rollarni ajratish mumkin. Ushbu yondashuv maqoladagi Ximchaoyim, Qaldirg’och va Tovka kabi obrazlarning syujetdagi vazifasini aniqlashda muhim metodologik vosita bo’lib xizmat qiladi. Biroq mazkur maqolada Proppning funksional tasnifi faqat syujet qurilishini aniqlash bilan cheklanmay, personajlarning pedagogik-axloqiy funksiyasini ochishga xizmat qiladigan nazariy asos sifatida kengaytiriladi.

O’zbek folkloridagi mifologik va arxaik ayol obrazlarini o’rganishda B. Jumanioyovning tadqiqoti ham muhim manbalardan biridir. Olim o’zbek xalq eposidagi yalmog’iz obrazining kelib chiqishi, mifologik asoslari va badiiy evolyutsiyasini tahlil qiladi [8; 8–20-b.]. Ushbu qarashlar Momagul maston va Surxayil maston kabi obrazlarning faqat syujetdagi salbiy personaj sifatidagi o’rnini emas, balki qadimgi mifologik tasavvurlardan oziqlangan obrazlar tizimidagi funksiyasini tushuntirishga imkon beradi. Maston kampir tipining yovuzlik, makr, sehr va fitna bilan bog’lanishi uning “aks ideal” sifatidagi mazmunini kuchaytiradi. Shu nuqtayi nazardan, salbiy obrazning pedagogik vazifasi uning mifologik ildizlaridan butunlay ajralmagan holda, epik matndagi axloqiy baholash mexanizmi bilan bog’liq tarzda talqin qilinishi kerak.

M. Jo’rayevning o’zbek xalq ertaklaridagi “sehrli” raqamlar haqidagi tadqiqoti qirq kaniz obrazining ramziy mohiyatini tushuntirishda nazariy asos bo’la oladi. Olim o’zbek folklorida ayrim sonlarning takroriy qo’llanilishi va ularning an’anaviy semantik yukini tahlil qilib, “qirq” sonining folklor poetikasidagi alohida mavqeyini ko’rsatadi [9; 52–67-b.]. Qirq sonining tugallik, yaxlitlik va jamoaviylik bilan bog’liq ramziy imkoniyatlari qirq kaniz obrazini individual personajlar yig’indisi emas, balki jamoaviy obraz sifatida talqin qilishga yordam beradi. Shu asosda qirq kanizning Barchin yoki Huroyimga nisbatan bildirgan hamdardligini alohida shaxslarning shaxsiy hissiyotidan kengroq — jamoaviy axloqiy munosabat ifodasi sifatida baholash mumkin.

J. Eshonqulning folklor obrazi va uning talqiniga bag’ishlangan qarashlari ham maqola mavzusi uchun muhim nazariy asos yaratadi. Olim folklor obrazining individual psixologik portretidan ko’ra an’anaviy badiiy tizim, ramz va talqin mexanizmlari orqali shakllanishiga e’tibor qaratadi [16; 25–40-b.]. Bu yondashuv qirq kaniz singari individual nom va batafsil xarakteristikaga ega bo’lmagan jamoaviy personajlarni tushuntirishda, ayniqsa, qo’l keladi. Bunday obrazlarda individual “men”dan ko’ra guruh uy, jamoaviy munosabat va xalqning axloqiy pozitsiyasi ustuvorlik qiladi.

Ye. M. Meletinskiyning qahramon va folklor personajlarining kelib chiqishi hamda tipologiyasiga bag’ishlangan ishlari ham yordamchi ayol obrazlarini talqin qilish imkoniyatlarini kengaytiradi. Olim folklor personajlarining muayyan ijtimoiy mavqega ega bo’lishi ularning axloqiy qimmatini avtomatik ravishda belgilamasligini, aksincha, ayrim hollarda ijtimoiy jihatdan quyi mavqedagi personajning axloqiy jihatdan ustun bo’lishi mumkinligini ko’rsatadi [10; 41–58-b.]. Bu nazariy nuqta Ximchaoyimning kaniz maqomiga qaramay, axloqiy jihatdan faol va jasur personaj sifatida namoyon bo’lishini tushuntirishga imkon beradi. Demak, dostonlarda axloqiy qadr ijtimoiy maqom bilan emas, personajning tanlovi va harakati bilan belgilanadi.

Folklorshunoslikka oid umumiy qarashlar bilan bir qatorda, xalq pedagogikasiga bag’ishlangan tadqiqotlar maqolaning tarbiyaviy yo’nalishini asoslash uchun zarur nazariy zamin yaratadi. G. N. Volkov etnopedagogikani xalqning ko’p avlodlik tarbiyaviy tajribasi bilan bog’lab, folklor, urf-odat, an’ana va badiiy obrazlarning yosh avlodni tarbiyalashdagi imkoniyatlarini ko’rsatadi [5; 15–31-b.]. Uning konsepsiyasida xalq tomonidan yaratilgan ijobiy inson timsoli tarbiyaviy idealni shakllantirishning muhim vositasi sifatida qaraladi. Mazkur nazariy qarash maqolada Ximchaoyim, Qaldirg’och, Tovka va qirq kaniz obrazlarining “ijtimoiylashtiruvchi” funksiyasini belgilashga asos bo’ladi. Ularning xatti-harakatlari yosh avlodga faqat individual axloqiy fazilatlarini emas, balki boshqa insonlar bilan munosabatga kirishish, hamkorlik qilish, adolatni himoya qilish va jamoaviy mas’uliyatni anglash kabi ijtimoiy ko’nikmalarni ham namoyish etadi.

O. Musurmonovanning ma’naviy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasiga bag’ishlangan tadqiqotlarida milliy-ma’naviy

merosning shaxs tarbiyasidagi o'rni alohida ta'kidlanadi [12; 35–52-b.]. Ushbu yondashuv folklor obrazlarining tarbiyaviy imkoniyatlarini faqat "yaxshilikka chaqirish" doirasida emas, balki shaxsning ma'naviy mezonlari va ijtimoiy munosabatlarini shakllantirish jarayoni bilan bog'lash imkonini beradi. Shu jihatdan maqoladagi "ijtimoiylashtiruvchi funktsiya" tushunchasi xalq pedagogikasining umumiy tarbiyaviy mexanizmlarini konkret epik obrazlar orqali ko'rsatishga xizmat qiladi.

Abu Nasr Forobiyning axloqiy-falsafiy qarashlari ham ijobiy va salbiy obrazlarning qutblanish mexanizmini nazariy jihatdan tushuntirish uchun muhimdir. "Fozil odamlar shahri" asarida fazilatli jamiyat va unga zid ijtimoiy-axloqiy holatlar o'rtasidagi farq izchil ko'rsatiladi [3; 35–48-b.]. Ushbu tamoyil folklor matnlaridagi ijobiy va salbiy personajlarning qarama-qarshi qo'yilishi bilan qiyoslanishi mumkin. Dostonlarda sadoqatning xiyonatga, adolatning fitnaga, hamdardlikning zo'ravonlikka qarama-qarshi qo'yilishi tinglovchiga axloqiy mezonni abstrakt ta'rifdan ko'ra aniqroq anglash imkonini beradi.

A. Avloniyning "Turkiy guliston yoxud axloq" asari ham ushbu masala uchun muhim metodologik manbadir. Avloniy axloqiy fazilatlarini inson tarbiyasining asosiy tarkibiy qismi sifatida ko'rib, yaxshi va yomon xulqning mazmunini bir-biriga qarama-qarshi qo'yish orqali ochib beradi [4; 20–39-b.]. Mazkur prinsip maqolada "aks ideal" tushunchasining pedagogik mazmunini asoslashga yordam beradi. Momagul maston va Surxayil maston obrazlari aynan shu ma'noda faqat yovuz personajlar emas, balki qanday xatti-harakatlardan tiyilish kerakligini ko'rsatuvchi salbiy axloqiy modellar sifatida namoyon bo'ladi.

K. D. Ushinskiyning xalqchilik va tarbiya masalasidagi qarashlari folklor materialining pedagogik ahamiyatini tushuntirishda yana bir nazariy asosni beradi. Olim tarbiya xalqning tarixiy tajribasi, madaniy muhiti va ma'naviy qadriyatlarini bilan uzviy bog'liq bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi [14; 69–88-b.]. Shu sababli xalq eposidagi obrazlardan tarbiyaviy maqsadda foydalanishda ularni zamonaviy qadriyatlardan uzilgan holda emas, balki tarixiy-madaniy kontekstda talqin qilish zarur. Bu jihat maqoladagi tanqidiy ramkalash tamoyilini asoslashga xizmat qiladi: Ximchaoyim yoki qirq kanizdagi sadoqatni zamonaviy sharoitda tobelikni targ'ib qilish sifatida emas, balki yordam, hamdardlik, jasorat va insoniy mas'uliyat kabi universal qadriyatlar nuqtayi nazaridan talqin qilish lozim.

"Alpomish" va "Rustamxon" dostonlarining o'zlari esa maqoladagi nazariy qarashlarni konkret badiiy material bilan ta'minlovchi asosiy manbalardir. Fozil Yo'ldosh o'g'li aytgan "Alpomish" matnida Qaldirg'och, Tovka, qirq kaniz, Suqsur kaniz va Surxayil maston obrazlari turli vaziyatlarda axloqiy tanlov, yordam, hamdardlik, fitna va qasos kabi munosabatlarni namoyon etadi [1; 84–102-b.; 214–230-b.]. "Rustamxon" dostonida esa Ximchaoyim, qirq kaniz va Momagul maston obrazlari sadoqat, himoya, tuhmat va fitna kabi qarama-qarshi axloqiy munosabatlarni konkretlashtiradi [2; 20–35-b.; 52–67-b.]. Shu jihatdan ikki doston materialining qiyoslanishi yordamchi va antagonist ayol obrazlarining umumepik hamda milliy-tipologik belgilarini ajratishga imkon beradi.

Mavjud adabiyotlar uch asosiy ilmiy yo'nalishni shakllantiradi. Birinchi yo'nalish V. M. Jirmunskiy, H. T. Zarifov va T. Mirzayev tadqiqotlarida ko'rinadigan o'zbek qahramonlik eposining janriy, tarixiy va variantologik xususiyatlarini o'rganish an'anasidir [6; 23–45-b.; 7; 35–58-b.; 11; 7–24-b.]. Ikkinchi yo'nalish V. Ya. Propp, B. Jumaniyozov, M. Jo'rayev, J. Eshonqul va Ye. M. Meletinskiy qarashlari bilan bog'liq bo'lib, folklor personajlarining funksional, mifologik, ramziy va tipologik xususiyatlarini tushuntiradi [13; 88–96-b.; 8; 8–20-b.; 9; 52–67-b.; 16; 25–40-b.; 10; 41–58-b.]. Uchinchi yo'nalish esa G. N. Volkov, O. Musurmonova, Abu Nasr Forobiy, A. Avloniy va K. D. Ushinskiy qarashlarida namoyon bo'ladigan xalq pedagogikasi, axloqiy ideal va tarbiyaviy qadriyatlarni o'rganish yo'nalishidir [5; 15–31-b.; 12; 35–52-b.; 3; 35–48-b.; 4; 20–39-b.; 14; 69–88-b.].

O'zbek qahramonlik eposidagi ayol obrazlarini aynan ijtimoiylashtiruvchi va "aks ideal" funksiyalari asosida bir butun tizim sifatida o'rganish uchun hali alohida yondashuv zarur. Avvalgi tadqiqotlarda obrazning epik, mifologik, syujet-funksional yoki tarbiyaviy jihatlari alohida o'rganilgan bo'lsa, Ximchaoyim, Qaldirg'och, Tovka va qirq kaniz kabi ijobiy yordamchi obrazlarning ijtimoiy munosabatlarni o'rgatuvchi model sifatidagi vazifasi hamda Momagul va Surxayil mastonlarning rad etilishi lozim bo'lgan xulq-atvorni konkretlashtiruvchi "aks ideal" sifatidagi funksiyasi kompleks ravishda kamroq yoritilgan. Mazkur maqolaning ilmiy yangiligi ham ana shu nuqtada namoyon bo'ladi: folklorshunoslik, strukturaviy-funksional tahlil va xalq pedagogikasi qarashlarini birlashtirish orqali ayol obrazlarining nafaqat syujetdagi o'rni, balki yosh avlodga ijtimoiy va axloqiy xulq me'yorlarini yetkazish mexanizmi ochib beriladi.

METODOLOGIYA

Tadqiqotning manbaviy asosini Fozil Yo'ldosh o'g'li ijrosidagi "Alpomish" va "Rustamxon" dostonlari tashkil etadi. Tahlil obyekti sifatida Ximchaoyim, Qaldirg'och, Tovka, qirq kaniz hamda Momagul maston va Surxayil maston obrazlari tanlandi. Tadqiqotda tavsifiy-tahliliy, strukturaviy-funksional va qiyosiy-tipologik metodlardan foydalanildi. Strukturaviy-funksional yondashuv orqali obrazlarning yordamchi yoki antagonist sifatidagi vazifalari V. Ya. Propp konsepsiyasi asosida belgilandi. Qiyosiy-tipologik metod yordamida ikki dostonidagi ayol obrazlarining umumiy va farqli jihatlari aniqlandi. Pedagogik talqin asosida ijobiy obrazlarning ijtimoiylashtiruvchi, salbiy obrazlarning esa "aks ideal" funksiyasi ochib berildi. Shuningdek, obrazlarning tarixiy-madaniy konteksti hisobga olinib, ularni zamonaviy tarbiyaga tatbiq etishda tanqidiy yondashuv tamoyiliga amal qilindi.

MUHOKAMA

Ximchaoyim — "Rustamxon" dostonida Huroyim malikaning kanizi va eng ishonchli yordamchisi. Matnda uning xonimiga munosabati oddiy xizmatkorlik doirasidan chiqadi: u xonimini chin dildan yaxshi ko'rishini o'z tilidan izhor etadi va uning qayg'usini o'ziniki deb biladi. Obrazning eng ta'sirchan qirrasini — jasorati: Huroyimni himoya qilish maqsadida u erkaklar libosini kiyib, qurollanib, darvozabonlik vazifasini o'z zimmasiga oladi. Keyinchalik malika dorga hukm etilgan paytda Ximchaoyim haqiqatning tiklanishiga — Rustamxonga xabar yetkazish va onani himoya qilishga — faol hissa qo'shadi. Shunday qilib, obraz sadoqatning so'zda emas, amalda namoyon bo'lishini ko'rsatadi va axloqiy

fazilatning ijtimoiy mavqedan ustun turishi g'oyasini ilgari suradi.

Qaldirg'och — "Alpomish" dostonida bosh qahramonning singlisi. Uning syujetdagi birinchi hal qiluvchi harakati — Barchinning yordam so'rab yozgan xatini topib, akasiga yetkazishi va uni yor hamda oila oldidagi burchini bajarishga undashi. Bu epizodda ayol kuzatuvchi emas, balki axloqiy da'vatkor mavqeyida namoyon bo'ladi: u erkak qahramonga to'g'ri yo'lni ko'rsatadi. Obrazning ikkinchi qirrasini — matonat va mehnatsevarlik: Ultontoz zulmi davrida Qaldirg'och cho'lda tuya boqib kun kechiradi va jiyani Yodgorni tarbiyalaydi. Oila davomchisini asrab-tarbiyalash orqali u avlodlar davomiyligini ta'minlovchi tarbiyachi vazifasini bajaradi.

Tovka — "Alpomish" dostonida Qalmoqshohning qizi. Uning obrazi ikki jihat bilan ajralib turadi. Birinchisi — ijtimoiy-boshqaruv faoliyati: u Yangibozorga raislik qilib, savdodagi adolatni nazorat etadi, tarozi va toshlarning to'g'riligini tekshirishni talab qiladi. Bu epizod ayolning jamoat ishlarida halollikni ta'minlovchi mas'ul shaxs bo'la olishini ko'rsatadi. Ikkinchisi — zindondagi Alpomishga nisbatan pozitsiyasi: dushman deb qaralgan yurtning qizi bo'lishiga qaramay, u nohaq azob chekayotgan insonga achinadi va unga yordam berishni o'zi taklif etadi. Bu yerda ikki muhim aniqlik kiritish zarur. Birinchidan, Tovkaning undovi sof fidoyilik sifatida emas, balki insoniy rahm-shafqat bilan shaxsiy kutilmaning uyg'unlashuvi sifatida berilgan: u yordam taklif etar ekan, qahramondan o'zining kelgusidagi maqomi haqida savol so'raydi. Ikkinchidan, Alpomishning zindondan xalos bo'lishi faqat Tovkaning faoliyati natijasi emas: bu epizodda Qayqubodning ishtiroki ham hal qiluvchi ahamiyatga ega. Shu bois Tovka obrazini "yagona qutqaruvchi" sifatida talqin qilish matnga mos kelmaydi; u yordam zanjirining muhim, lekin birdan-bir bo'lmagan halqasidir.

Qirq kaniz — jamoaviy obraz bo'lib, har ikki dostonida uchraydi. "Alpomish"da Barchinning qalmoq yurtiga ko'chishi chog'ida qirq kaniz unga yo'ldosh bo'ladi va g'urbat yo'lida hamdardlik ko'rsatadi; ular orasidan Suqsur kaniz alohida ajralib turadi: u Ko'kaman alpning zulmiga uchrasa-da, xonimiga sodiq qoladi. "Rustamxon"da Huroyim dorga olib borilayotganda qirq kaniz uning ortidan yig'lab ergashadi — bu adolatsizlikka nisbatan jamoaviy emotsional munosabatning ta'sirchan ifodasidir. Qirq sonining o'zi esa tasodifiy emas: M. Jo'rayev o'zbek folkloridagi "sehrli" raqamlar tizimida qirq sonining tugallik va butunlik ma'nosini ifodalashini ko'rsatgan [9]. Demak, qirq kaniz obrazi alohida shaxslarni emas, balki yaxlit jamoani — elning axloqiy pozitsiyasini — ramziy ifodalaydi.

Jamoaviy obrazning yana bir xususiyati — uning "el" tushunchasi bilan bog'lanishidir. Qirq kaniz nomsiz, yakka tavsifga ega bo'lmagan obraz bo'lgani uchun u aniq shaxslarni emas, jamoatchilik fikrini gavdalantiradi. Bosh qahramon ayolga nisbatan ko'rsatilgan jamoaviy hamdardlik butun elning adolat tomonida turishini anglatadi. J. Eshonqul ta'kidlaganidek, folklor obrazi o'z mazmunini yakka tavsif orqali emas, an'anaviy talqin doirasi orqali namoyon etadi [16]; qirq kaniz obrazi ana shu qoidaning aniq misolidir.

Kimchaoyim va Qaldirg'och obrazlarini qiyoslash sadoqat tushunchasining ichki tabaqalanishini ko'rsatadi. Kimchaoyimda sadoqat xizmat munosabati doirasida shakllanadi va undan oshib chiqadi: matnda uning xatti-harakati majburiyat bilan emas, ichki ishonch va mehr bilan izohlanadi. Qaldirg'ochda esa sadoqat qon-qarindoshlik va oilaviy burch zaminida yuzaga keladi. Ikkala holatda ham obraz passiv hamdardlik bilan chegaralanmaydi, balki xatarni o'z zimmasiga oladigan amaliy harakatga o'tadi. Ana shu "sadoqat — harakat" bog'lanishi mazkur tipning asosiy tarbiyaviy o'zagini tashkil etadi.

Tovka obrazining ikkinchi qirrasini birinchisi bilan bog'lab qarash ham muhim natija beradi. Taroqidagi adolat va zindondagi nohaqlik — ikki turli miqyosdagi hodisa, lekin ularga nisbatan obrazning pozitsiyasi aynan bir xil: har ikkisida ham u mavjud tartibni emas, adolat mezonini asos qilib oladi. Shu tariqa matnda adolat tushunchasining yaxlitligi namoyon bo'ladi — kundalik savdo muomalasidagi halollik bilan inson taqdiriga oid qaror bir xil axloqiy manbadan kelib chiqadi.

To'rt obraz bir tipni tashkil etadi. Ularning umumiy belgisi — axloqiy fazilatning ijtimoiy va etnik mavqedan ustun turishi: Kimchaoyim — kaniz, Tovka — raqib yurt qizi, Qaldirg'och — zulm ostidagi singil, qirq kaniz — nomsiz jamoa; lekin har biri olijanoblik namunasidir. Strukturaviy jihatdan ular V. Ya. Propp ajratgan yordamchi vazifasini [13] bajaradi; pedagogik jihatdan esa bu vazifa kengayadi: ular qahramonga madad beruvchi syujet vositasigina emas, muayyan ijtimoiy-axloqiy munosabat modelining tashuvchisidir.

Momagul maston — "Rustamxon" dostonining asosiy salbiy ayol obrazi. Matn uni uch yuz oltmish mastonning boshlig'i, yovuzlikni kasbga aylantirgan, yaxshilikka esa e'tibor bermaydigan ayyor kampir sifatida ta'riflaydi. Uning asosiy harakati — ikki befarzand kundoshning buyurtmasi bilan Huroyimga qarshi soxta xat uyushtirish va uni buzuvchilikda ayblash. Shu tariqa hasad fitnani, fitna esa tuhmat va fojiani keltirib chiqaruvchi zanjir hosil qiladi. Obrazning sehrli-fantastik qirrasini matnda yaqqol berilgan: "Oqtosh elda Huroyimi qurisin... Yog'ochdan qildi otni, qog'ozdan qildi qanotni" [2; 21-b.]. Bu tasvir obrazning qadimgi jodugar tasavvurlari bilan bog'liqligini ko'rsatadi; B. Jumaniyozov yalmog'iz obrazi misolida bunday personajlarning mifologik ildizlari va keyingi badiiy evolyutsiyasini asoslagan [8]. Momagul maston obrazida yovuzlikning moddiy manfaat bilan bog'lanishi alohida ta'kidlanadi: u yovuzlikni haq evaziga bajaradi.

Surxayil maston — "Alpomish" dostonining asosiy salbiy ayol obrazi; u Alpomish halok etgan alplarning onasi bo'lib, harakatlarining asosida o'ch tuyg'usi yotadi. U Barchinni zo'rlik bilan kelin qilish niyatini ochiq bildiradi — ya'ni uning pozitsiyasi majburlash va zo'ravonlikka tayanadi va Barchinning erkin irodasiga qarshi qo'yiladi. Ayyorligi esa ikki epizodda namoyon bo'ladi: birinchisi — Alpomishni mast qilib asir olish maqsadida qirq go'zal qizni tuzoqqa joylashtirishi; ikkinchisi — bechora kampir qiyofasiga kirib, soch yoyib, yuz yulib, beklarni aldashi. Birinchi epizod go'zallikning fitna quroliga aylantirilishini, ikkinchisi esa tashqi achinarli qiyofa ostiga yashiringan riyoni ko'rsatadi.

Surxayil maston obrazining o'ziga xosligi shundaki, u ona maqomida beriladi. U o'g'illari uchun qayg'uradi, lekin bu qayg'u mehrga emas, o'ch va qasosga aylanadi. Demak, matn onalik tuyg'usining o'zini emas, uning yo'nalishini

baholaydi: bir xil hissiyot ezgu maqsadga yo'naltirilsa, fazilat, yovuz maqsadga yo'naltirilsa, illat bo'lib chiqadi. Shu ma'noda Surxayil maston obrazi ijobiy ona obrazining buzilgan ko'rinishi sifatida tuzilgan va aynan shu tuzilish uni ta'sirchan "aks ideal" qiladi.

Ikkala maston obrazida aql va axloq munosabati masalasi ham ko'tariladi. Momagul maston ham, Surxayil maston ham zehni o'tkir, reja tuza oladigan, vositalarni o'ylab topadigan personajlardir; ularning ayyorligi — aqlning yovuz maqsadga xizmat qildirilishi. Matn shu orqali aqliy qobiliyatning o'zi axloqiy qiymat emasligini ko'rsatadi: u qaysi maqsadga yo'naltirilganiga qarab baholanadi. Pedagogik jihatdan bu — zehn va axloq tarbiyasini bir-biridan ajratmaslik zarurligini asoslovchi muhim dalil.

Ikki obraz bir arxetipni — "ayyor maston kampir" tipini — tashkil etadi. Ularni birlashtiruvchi belgilar: ayyorlik va makr, ijobiy ayol obraziga bevosita qarshi qo'yilish, doston yakunida fosh bo'lish va jazolanish. Farqlovchi belgi — yovuzlik sababida: Momagul mastonda u moddiy manfaat, Surxayil mastonda esa shaxsiy qasos bilan izohlanadi. Strukturaviy jihatdan har ikkisi zararkunanda (antagonist) vazifasini [13] bajaradi, lekin bu vazifa ayni paytda ijobiy qahramonlarning fazilatlarini sinovdan o'tkazish imkonini ham yaratadi.

1-jadval. Sadoqatli yordamchi va salbiy ayol obrazlarining qadriyatlar va pedagogik funksiyalar bo'yicha tavsifi

Obraz	Doston	Ifodalagan qadriyat yoki ogohlantirgan illat	Pedagogik funksiya
Ximchaoyim	"Rustamxon"	Sadoqat, jasorat, axloqiy fazilatning ijtimoiy mavqedan ustunligi	Ijtimoiylashtiruvchi: sodiqlik va amaliy yordam tajribasini shakllantirish
Qaldirg'och	"Alpomish"	Oilaviy burch, axloqiy da'vatkorlik, sabr-matonat, mehnatsevarlik	Ijtimoiylashtiruvchi: oilaviy mas'uliyat va avlodlar davomiyligi tarbiyasi
Tovka	"Alpomish"	Adolat, halollik, insoniy rahm-shafqat, tashabbuskorlik	Ijtimoiylashtiruvchi: jamoat ishlarida adolat mezonini va bag'rikenglik tarbiyasi
Qirq kaniz (shu jumladan Suqsur kaniz)	"Alpomish", "Rustamxon"	Jamoaviy hamdardlik, birdamlik, zulmga sabr bilan qarshilik	Ijtimoiylashtiruvchi: guruhviy hamjihatlik va o'zaro yordam ko'nikmasi
Momagul maston	"Rustamxon"	Tuhmat, hasadga vositachilik, manfaat evaziga vijdonni sotish, ayyorlik	Aks ideal: yolg'on va tuhmatning oqibatlaridan ogohlantirish
Surxayil maston	"Alpomish"	O'ch, majburlash va zo'ravonlik, riyo, go'zallikni fitna vositasiga aylantirish	Aks ideal: qasos va ikki yuzlamachilikdan ogohlantirish

Jadval ma'lumotlari ikki guruh obrazlarining pedagogik funksiyalari turli tabiatga ega ekanligini ko'rsatadi. Sadoqatli yordamchi ayol obrazlari ijtimoiylashtiruvchi funksiyani bajaradi: ular oila doirasidan tashqarida — xizmat munosabatlarida, jamoat ishlarida, millatlararo aloqada va jamoada — qanday harakat qilish kerakligi haqida ijobiy xulq namunasini beradi. Salbiy obrazlar esa "aks ideal" funksiyasini bajaradi: ular ma'qullanmaydigan xulq chegarasini aniq belgilaydi va undan tiyilishga undaydi.

NATIJALAR

Natijalar ko'rsatadiki, dostonlarda axloqiy baho tayyor hukm tarzida emas, balki qutblanish mexanizmi orqali shakllantiriladi. Matnda ijobiy va salbiy obrazlar izchil juftliklar hosil qiladi: Huroyimning pokligi Momagul mastonning tuhmatiga, Barchinning vafosi Surxayil mastonning fitnasiga, Tovkaning tarozidagi adolati esa mastonning haq evaziga yovuzlik qilishiga qarama-qarshi qo'yiladi. Tinglovchi axloqiy mezonni ta'rif orqali emas, farqni idrok etish orqali o'zlashtiradi. Bu yondashuv o'zbek mumtoz pedagogik tafakkuriga ham yot emas: Abu Nasr Forobiy fozil shahar

ahlining fazilatlarini unga zid bo'lgan shaharlar tavsifi bilan yonma-yon bayon etgan [3]; Abdulla Avloniy esa "Turkiy guliston yoxud axloq" asarida har bir fazilatni unga qarshi turuvchi illat bilan birga izohlagan [4]. Doston matni ana shu qiyoslash tamoyilini badiiy syujet darajasida amalga oshiradi.

Salbiy obrazning pedagogik zarurati shu yerda ko'rinadi. Illat aniq nomlanmasa, unga qarshi turuvchi fazilat ham mavhum bo'lib qoladi: "halol bo'l" da'vati "tuhmat nima ekanligi" ko'rsatilmagan joyda ta'sirsizdir. Momagul va Surxayil maston obrazlari tuhmat, hasad, o'ch, zo'ravonlik va riyoni aniq, tanib olsa bo'ladigan qiyofada taqdim etadi. Bu — K. D. Ushinskiy milliy tarbiya haqidagi ishida ta'kidlagan qoida bilan hamohang: tarbiya xalqning o'z hayotiy tajribasidan o'sib chiqqan obrazlar tizimiga tayanganda ta'sirchan bo'ladi [14]. Ayni paytda salbiy obrazni pedagogik maqsadda qo'llashning qat'iy sharti bor: u hech qachon mustaqil qiziqish obyekti yoki jozibali qiyofa sifatida berilmasligi kerak. Dostonlarda bu shart syujet darajasida ta'minlangan — har ikki maston oxirida fosh bo'ladi va jazolanadi. Pedagogik amaliyotda ham obrazning ana shu yakuni albatta saqlanishi lozim, aks holda ogohlantirish o'z funksiyasini yo'qotadi.

Sadoqatli yordamchi obrazlarining ijtimoiylashtiruvchi funksiyasi ularning harakat maydoni bilan belgilanadi. Ona va vafodor yor obrazlari axloqiy tajribani asosan oila doirasida yetkazsa, yordamchi obrazlar uni oiladan tashqaridagi munosabatlarga ko'chiradi: xizmat va tobelik munosabatiga (Ximchaoyim), jamoat boshqaruvi va savdo axloqiga (Tovka), raqib etnik guruh vakiliga munosabatga (Tovkaning zindondagi qarori), guruhiy hamdardlikka (qirq kaniz). Ana shu kengayish tufayli ular yosh avlodni kengroq ijtimoiy munosabatlarga tayyorlaydi. Bu xulosa G. N. Volkovning har bir xalq o'z og'zaki ijodida "mukammal inson" timsolini yaratib, yosh avlodni unga intiltirishi haqidagi qoidasi [5] bilan mos keladi va O. Musurmonova asoslagan milliy-ma'naviy merosning yoshlar tarbiyasidagi omil sifatidagi o'rni [12] haqidagi fikrni aniq material bilan to'ldiradi.

Tovka obrazi misolida yana bir metodologik xulosa chiqadi. Matnda uning yordam taklifi shaxsiy kutilma bilan bog'langan; bu holatni "sof fidoyilik" deb talqin qilish matnni buzadi. Ammo pedagogik nuqtayi nazardan bu kamchilik emas: axloqiy tanlov manfaatsiz bo'lganda emas, aynan shaxsiy manfaat mavjud bo'lgan sharoitda amalga oshirilganda ishonarli va o'rgatuvchi bo'ladi. Shuningdek, zindon epizodida yordamning jamoaviy tabiati — Tovka bilan bir qatorda Qayqubodning ham ishtiroki — ezgu natija ko'pincha yakka shaxsning emas, bir necha kishining harakati samarasi ekanligini ko'rsatadi. Bu detal hamkorlik va o'zaro yordam tarbiyasiga bevosita material beradi.

Mazkur materialning axloqiy chegarasini ochiq qayd etish zarur. Ximchaoyim, Suqsur kaniz va qirq kaniz obrazlarida ifodalangan sadoqat muayyan tarixiy-ijtimoiy tuzumda — kaniz va xonim o'rtasidagi tobelik munosabatlari sharoitida — shakllangan. Bu munosabatning o'zi zamonaviy tarbiya uchun namuna bo'la olmaydi. Shu bois mazkur obrazlarni ta'lim jarayoniga olib kirish bevosita uzatish yo'li bilan emas, tanqidiy ramkalar yo'li bilan amalga oshirilishi lozim: o'quvchilarga matnning tarixiy konteksti tushuntirilishi, sadoqat tushunchasi erkin axloqiy tanlov sifatida tobelikdan va itoatdan farqlab ko'rsatilishi kerak. Tarbiyaviy qiymat xonimga bo'ysunish faktida emas, balki insonning og'ir ahvoldagi boshqa insonga yordam berish qarorida va bu qarorni o'z ijtimoiy mavqeyidan qat'i nazar mustaqil qabul qilishidir. Xuddi shunday ehtiyotkorlik "maston" obrazlariga ham tegishli: yovuzlikning doimiy ravishda keksa ayol qiyofasida berilishi epik an'ananing tarixiy xususiyati bo'lib, uni yosh va jins bo'yicha umumlashtirishga yo'l qo'yib bo'lmaydi. Dars jarayonida bu jihat maxsus izohlanmasa, obrazning tarbiyaviy ta'siri salbiy stereotipni mustahkamlash bilan almashib qolishi mumkin.

Tahlil qilingan obrazlarning tipologik mansubligi haqida ham mulohaza yuritish o'rinli. Yordamchi va antagonist personajlar ko'p xalqlar eposi va ertaklarida uchraydi; V. M. Jirmunskiy qahramonlik eposining qiyosiy-tarixiy tavsifida bu personajlarning syujet tuzilishidagi barqaror o'rnini ko'rsatgan [6], Ye. M. Meletinskiy esa ijtimoiy mavqeyi past personajning axloqiy ustunligi motivini sehrli ertak materialida asoslagan [10]. O'zbek eposida bu umumtipologik asos milliy qadriyatlar — ibo, oila sha'ni, el oldidagi mas'uliyat, mehmonnavozlik va halollik mezonlari — bilan to'ldirilgan. Aynan shu to'ldirilish obrazlarni milliy tarbiya vositasi sifatida qimmatli qiladi: ular umumbashariy axloqiy mazmunni milliy shaklda yetkazadi.

Tarbiyaviy ta'sirning psixologik mexanizmi sifatida identifikatsiyani ko'rsatish mumkin. Tinglovchi, ayniqsa, o'smir yoshdagi o'quvchi o'zini obraz o'rnida tasavvur qilib, uning axloqiy tanlovini ichki qadriyat sifatida qabul qiladi. Yordamchi ayol obrazlari bu jihatdan markaziy qahramonlarga nisbatan afzallikka ega: ular ideallashtirilmagan, erishib bo'lmaz darajada yuksak emas, balki oddiy vaziyatda oddiy odam bajara oladigan xatti-harakat namunasini ko'rsatadi. Xabarni yetkazish, haqni aytish, og'ir kunda yonida qolish, nohaq azoblanayotgan odamga yordam berish — bularning barchasi takrorlanishi mumkin bo'lgan xulq modellaridir. Shu bois bu obrazlarning tarbiyaviy yo'li qahramonlik ibratidan ko'ra qisqaroq va amaliyroq.

Nihoyat, ikki guruh obrazlari alohida emas, balki birgalikda ishlashini ta'kidlash lozim. Yordamchi obrazlar ma'qullanadigan xulq maydonini, maston obrazlari esa rad etiladigan xulq chegarasini belgilaydi; ikkisi birgalikda axloqiy baho mezonining to'liq shkalasini hosil qiladi. Ana shu shkalaning mavjudligi yosh avlodda axloqiy immunitet — yomon ta'sirni tanib olish va unga qarshilik ko'rsatish qobiliyatini shakllantiradi.

XULOSA

"Alpomish" va "Rustamxon" dostonlaridagi ayol obrazlarini qiyosiy tahlil qilish ularning badiiy vazifasi syujet rivojini ta'minlash bilangina cheklanmasligini ko'rsatadi. Ximchaoyim, Qaldirg'och, Tovka va qirq kaniz kabi sadoqatli yordamchi obrazlar orqali xalqning ijtimoiy-axloqiy tajribasi, hamjihatlik, adolat, jasorat, insoniylik va o'zaro yordam kabi qadriyatlari ifodalanadi. Ularning harakati individual fazilatni ijtimoiy munosabatlar darajasiga olib chiqib, ayol obrazining faol ijtimoiylashtiruvchi funksiyasini yuzaga chiqaradi. Ximchaoyimning Huroyimni himoya qilishdagi jasorati, Qaldirg'ochning akasini axloqiy burchini bajarishga undashi, Tovkaning jamoat ishlaridagi adolati va nohaq azoblangan insonga yordam berishga intilishi, qirq kanizning jamoaviy hamdardligi sadoqatning passiv itoat emas, balki amaliy axloqiy tanlov ekanligini namoyon etadi. Ayniqsa, Tovka obrazida adolatning kundalik savdo munosabatlaridan

inson taqdiriga oid qarorlarga bo'lgan keng ijtimoiy maydonda amal qilishi kuzatiladi. Momagul maston va Surxayil maston obrazlari esa mazkur ijobiy qadriyatlarining qarama-qarshi qutbini tashkil etadi. Ularning tuhmat, hasad, manfaatparastlik, qasos, majburlash, zo'ravonlik va riyo bilan bog'liq xatti-harakatlari nomaqbul xulq-atvorning aniq badiiy modelini yaratadi. Shu sababli bu obrazlar oddiy antagonistlar emas, balki "aks ideal" sifatida ham ahamiyat kasb etadi. Ularning fosh etilishi va jazolanishi dostonlarda ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi axloqiy chegarani yanada ravshanlashtiradi.

Ijobiy va salbiy ayol obrazlarining qarama-qarshi qo'yilishi xalq pedagogikasining muhim mexanizmini yuzaga chiqaradi. Fazilat va illat abstrakt tushunchalar sifatida emas, balki konkret xatti-harakatlar orqali namoyon bo'ladi. Shu bois tinglovchi yoki o'quvchi adolat va fitna, sadoqat va xiyonat, hamdardlik va zo'ravonlik o'rtasidagi farqni obrazlar harakati orqali anglaydi. Bunday qutblanish axloqiy mezonlarni shakllantirish va nomaqbul xatti-harakatlarni tanib olish ko'nikmasini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, dostonlardagi ayol obrazlarini zamonaviy tarbiya jarayonida qo'llash tarixiy-madaniy kontekstni hisobga olishni talab qiladi. Ximchaoyim, Suqsur kaniz va qirq kaniz obrazlaridagi sadoqatni tobelik yoki shartsiz bo'ysunish namunasi sifatida emas, balki yordam, hamdardlik, jasorat va insoniy mas'uliyat kabi universal qadriyatlar doirasida talqin qilish maqsadga muvofiq. "Maston" obrazlarini esa keksa ayol yoki muayyan jins bilan bog'liq salbiy stereotip sifatida emas, balki epik an'anada shakllangan mifologik-badiiy tip sifatida tushuntirish lozim.

O'zbek qahramonlik eposidagi ayol obrazlari xalqning axloqiy va ijtimoiy tajribasini ifodalovchi murakkab badiiy tizimni tashkil etadi. Sadoqatli yordamchi obrazlar ijtimoiylashtiruvchi modelni, maston obrazlari esa "aks ideal" modelini yaratadi. Ularning o'zaro qutblanishi orqali eposda nafaqat ezgulik va yovuzlik chegarasi, balki shaxsning jamiyat, oila va boshqa insonlar oldidagi mas'uliyatini anglashga xizmat qiluvchi axloqiy mezonlar tizimi ham shakllanadi. Mazkur jihat o'zbek qahramonlik eposining badiiy-estetik qiymati bilan bir qatorda, uning xalq pedagogikasi va ma'naviy tarbiya manbai sifatidagi ahamiyatini ham belgilaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Alpomish: o'zbek xalq qahramonlik dostoni / aytuvchi Fozil Yo'ldosh o'g'li; yozib oluvchi M. Zarifov; nashrga tayyorlovchilar H. Zarif, T. Mirzayev. – Toshkent: Sharq, 1998. – 398 b. – URL: [Open Library — Alpomish, 1998](#).
2. Rustamxon: doston / aytuvchi Fozil Yo'ldosh o'g'li; yozib oluvchi va nashrga tayyorlovchi H. Zarifov; to'ldirib, qayta nashrga tayyorlovchilar J. Eshonqul, S. Fidokor. – Toshkent: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2007. – 136 b. – (Xalq dostonlari). – URL: [Rustamxon — 2007-yilgi nashr PDF](#).
3. Forobiy Abu Nasr. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993. – ISBN 5-86484-075-0. – URL: [DTPi elektron kutubxonasi — Fozil odamlar shahri](#).
4. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: O'qituvchi, 1992. – 160 b. – URL: [Bibliografik tasdiq — Turkiy guliston yoxud axloq](#).
5. Волков Г. Н. Этнопедагогика: учебник для студентов средних и высших педагогических учебных заведений. – Москва: Издательский центр «Академия», 1999. – 168 с. – URL: [Pedlib — Волков Г. Н. Этнопедагогика](#).
6. Жирмунский В. М. Народный героический эпос: сравнительно-исторические очерки. – Москва; Ленинград: Гослитиздат, Ленинградское отделение, 1962. – 435 с. – URL: [НЭБ — Народный героический эпос](#).
7. Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. – Москва: Гослитиздат, 1947. – 520 с., 3 л. портр. – URL: [Российская государственная библиотека](#).
8. Jumanioyozov B. O'zbek xalq eposida yalmog'iz obrazi: filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. – Toshkent, 1996.
9. Jo'rayev M. O'zbek xalq ertaklarida "sehrli" raqamlar. – Toshkent: Fan, 1991. – URL: [Asarning bibliografik tasdig'i](#).
10. Мелетинский Е. М. Герой волшебной сказки: происхождение образа. – Москва: Издательство восточной литературы, 1958. – 264 с. – URL: [НЭБ — Герой волшебной сказки](#).
11. Mirzayev T. "Alpomish" dostonining o'zbek variantlari. – Toshkent: Fan, 1968. – 170 b. – URL: [Monografiya haqidagi ilmiy bibliografik ma'lumot](#).
12. Musurmonova O. Ma'naviy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1996. – 192 b. – URL: [ZiyoNET manbasidagi bibliografik qayd](#).
13. Пропп В. Я. Морфология сказки. – Ленинград: Academia, 1928. – 151, [1] с. – (Вопросы поэтики; вып. XII). – URL: [Российская государственная библиотека — Морфология сказки](#).
14. Ушинский К. Д. О народности в общественном воспитании // Собрание сочинений: в 11 т. – Москва; Ленинград: Издательство Академии педагогических наук РСФСР, 1948. – Т. 2. – С. 69–166. – URL: [Bibliografik tasdiq — Ушинский К. Д.](#)
15. O'zbek folklorining epik janrlari // O'zbek xalq ijodi bo'yicha tadqiqotlar. – 7-kitob. – Toshkent: Fan, 1981. – 432 b. – URL: [Nashrning bibliografik tasdig'i](#).
16. Eshonqul J. Folklor: obraz va talqin. – Qarshi: Nasaf, 1999. – URL: [Asar haqidagi bibliografik tasdiq](#).